

Havránek, Rostislav

K otázce charakteru zboží výroby a peněz za socialismu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. G, Řada sociálněvědná. 1963, vol. 12, iss. G7, pp. [93]-105

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/111521>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ROSTISLAV HAVRÁNEK

K OTÁZCE CHARAKTERU ZBOŽNÍ VÝROBY A PENĚZ ZA SOCIALISMU¹

Máme-li posoudit podmínky existence a charakter zbožní výroby v určité etapě jejího vývoje, je třeba si všimnout procesu vzniku a vývoje této ekonomické kategorie.

Ve výrobě, jež má vždy společenský charakter, dochází mezi lidmi k určité formě výměny výrobních činností. Tato výměna činností se může uskutečňovat buď bezprostředně nebo směnou zboží.

Bezprostřední charakter měla výměna činností v prvobytně pospolném řádu, v němž byla výroba založena na společné práci všech členů pospolitosti a práce každého jejího jednotlivého člena byla bezprostřední součástí souhrnné práce společnosti, bezprostřední funkcí jednoho článku tohoto společenského organismu.² Cílem této práce bylo vytvořit užitnou hodnotu pro pospolitost, a to v rozsahu nutném pro uspokojování potřeb jejích členů.

Dělba souhrnné práce, již měla pospolitost k dispozici, se děla bezprostředně podle jejích potřeb. Toto bezprostřední rozdělování souhrnné práce bylo poměrně snadno možné, neboť evidence práce, již společnost disponovala, i evidence potřeb jejích členů nebyla, v rámci pospolitosti tvořící poměrně malý a stálý celek, obtížná.

Uvnitř pospolitosti nebylo vnitřních předpokladů pro to, aby se výrobky stávaly zbožím. Společenské vlastnictví výrobních prostředků samo o sobě nemohlo vytvořit předpoklady pro vznik zbožní výroby. Historický kořen vzniku zboží tkví ve směně přebyteků užitných hodnot mezi pospolitostmi — mezi různými společenskými vlastníky výrobních prostředků.³

Práce vynakládaná na výrobu výrobků určených ke směně s jinou pospolitostí ztrácí bezprostředně společenský charakter, neboť vytváří užitnou hodnotu pro jinou pospolitost a nemůže se osvědčit jako součást souhrnné práce vlastní pospolitosti již bezprostředně jako funkce jednoho článku tohoto společenského organismu, ale jen prostřednictvím směny — jen tehdy, jestliže výrobek jí vytvořený se smění za jinou užitnou hodnotu, jež je s to uspokojit potřeby dané pospolitostí. Tak vzniká základní rozpor zbožní výroby, rozpor mezi soukromým a společenským charakterem práce vynakládané na výrobu zboží.⁴

Vznik zboží předchází vzniku soukromého vlastnictví výrobních prostředků, je však významným činitelem při jeho rozvoji, neboť vznik zbožních vztahů mezi pospolitostmi rozrušuje i naturální vztahy v pospolitosti⁵ a urychluje proces rozkladu a zániku společenského vlastnictví výrobních prostředků.

Zkoumáme-li vznik a rozvoj zbožní výroby, můžeme učinit závěr, že mezi zbožní výrobou a společenským vlastnictvím výrobních prostředků existuje anta-

gonistický rozpor, který může být řešen jen zánikem jedné stránky antagonismu. V období rozkladu prvobytné pospolné společnosti byl tento rozpor řešen zánikem společenského vlastnictví výrobních prostředků a rozvojem výroby zboží.

K socialistické revoluci dochází v době, kdy se v rámci kapitalistické soustavy jakožto světové hospodářské soustavy plně rozvinul systém složitých zbožně peněžních vztahů. Nová socialistická společnost odstraňuje revoluční cestou soukromé vlastnictví a vytváří společenské vlastnictví výrobních prostředků, avšak současně přejímá a objektivně musí převzít soustavu zbožně peněžních vztahů, jež se vytvořila za kapitalismu.

Důvodů, proč socialismus musí převzít tyto vztahy, je několik: socialismus se nestává ihned jedinou světovou hospodářskou soustavou — nastává dlouhé období soužití a vzájemných hospodářských styků obou soustav a i v rámci socialistické společnosti zůstává zachována řada hospodářských a jiných prvků společnosti, z níž vznikla. Tak zůstávají např. zachovány samostatné státní celky, mezi nimiž se rozvíjí zahraniční obchod, zůstávají zachovány společenské třídy, jejichž existence souvisí s existencí dvou forem socialistického vlastnictví apod.

Zbožní výroba za socialismu není ovšem již založena na vztazích mezi soukromými vlastníky, ale na vztazích mezi různými společenskými vlastníky výrobních prostředků — a to jak v národním, tak v mezinárodním měřítku.

Mezi společenským vlastnictvím a zbožní výrobou však existuje rozpor, který socialistická společnost může a musí řešit rozvojem společenského vlastnictví výrobních prostředků a zánikem zbožní výroby, jejím postupným nahrazením takovou formou výroby, v níž by společnost sdružených výrobců vyráběla a rozdělovala výrobky jinak než jako zboží. Zbožní výroba za socialismu již není na rozdíl od prosté a kapitalistické zbožní výroby rozvíjející se zbožní výrobou, ale je zbožní výrobou odumírající — zbožní výrobou v procesu zániku.

Z tohoto hlediska je třeba posuzovat i otázku, zda ten nebo onen výrobek je nebo není zbožím. Tato formulace otázky není podle mého názoru zcela správná — metafysicky se v ní staví vedle sebe pojem zboží a nezboží jako dva navzájem se vylučující pojmy. Chápeme-li problém dialekticky, vypadá jinak.

Zánik staré kvality — zbožní výroby a vznik nové kvality — nezbožní výroby je dialektickým procesem řešení antagonistického rozporu mezi společenským charakterem vlastnictví výrobních prostředků a zbožní formou výroby. Konečným výsledkem tohoto procesu bude a musí být úplné a naprosté zespolečenštění vlastnictví výrobních prostředků nejen v národním, ale i ve světovém měřítku, a úplný zánik zbožní výroby.

Celé období vývoje socialismu je v tomto smyslu přechodným obdobím od rozvinuté zbožní výroby v rámci kapitalistické světové soustavy k rozvinuté nezbožní výrobě v rámci komunistické světové soustavy.

Protože zbožní výroba za socialismu je zbožní výrobou v procesu zániku, jsou i výrobky vyráběné v jejím rámci sice ještě zbožím, avšak současně jím již přestávají být.⁶ Tento proces přeměny výrobků ze zboží v nezboží je na různém stupni vývoje v různých úsecích socialistické ekonomiky.

V plné míře si zachovávají charakter zboží výrobky v zahraničním obchodě a na tzv. neorganizovaném trhu a v podstatě i ty výrobky, které přecházejí z jedné formy socialistického vlastnictví do druhé — ze státního vlastnictví do družstevního a naopak.

Specifický zbožní charakter mají výrobky vyrobené státními podniky, které prostřednictvím státního obchodu získávají pracující (kromě členů družstev) do

svého osobního vlastnictví. Tyto výrobky nejsou vyráběny jako vlastnictví jedněch vlastníků, kteří by je prodávali jiným vlastníkům — jsou vyrobeny jako vlastnictví společnosti, která si je podle určitých zásad rozděluje.

I sám proces směny má v tomto případě specifický charakter. Za kapitalismu získával dělník spotřební zboží tak, že nejprve prodal jediné zboží, které měl — svou pracovní sílu — a za peníze, jež jejím prodejem získal, koupil zboží nutné k její reprodukci.

Za socialismu přestala být pracovní síla zbožím — dělník neprodává svou pracovní sílu, ale vynakládá ji při používání výrobních prostředků, jež jsou vlastnictvím celé společnosti. Za vykonanou práci dostává odměnu podle množství, kvality a společenského významu této práce. Odměnu dostává v penězích, za něž kupuje spotřební předměty.

Proces směny je deformován, zbývá z něho jen akt koupě bez předchozího prodeje jiného zboží. Jasně zde vidíme proces zániku zbožího charakteru výrobků, které sice ještě jsou zbožím, ale současně jím již přestávají být. Proces směny se mění v proces rozdělování podle práce, jak jej charakterizoval Marx v Kritice Gothažského programu.⁷

Nejdále dospěl proces přeměny zbožího charakteru v nezbožní u těch výrobků, které přecházejí z jedněch státních podniků (v nichž byly vyrobeny) do jiných státních podniků (v nichž slouží jako výrobní prostředky). Pohyb těchto výrobků se uskutečňuje v rámci téhož — státního socialistického vlastnictví. Vztahy, jež se tímto pohybem výrobků mezi lidmi vytvářejí, nejsou proto již vztahy různých samostatných výrobců a vlastníků zboží, jejichž práce by se mohla osvědčovat jako součást souhrnné práce společnosti teprve prostřednictvím směny,⁴ ale stávají se vztahy sdružených výrobců, jejichž práce je společností plánovitě rozdělována a vynakládána za účelem vytváření užitných hodnot nutných k zajištění plánovitého rozvoje výroby v socialistické společnosti. V tomto smyslu se práce každého jednotlivého pracovníka v rámci státního socialistického vlastnictví stává bezprostřední součástí souhrnné práce společnosti, bezprostřední funkcí jednoho článku souhrnné společenské pracovní síly.⁸

Na druhé straně mají jednotlivé podniky v rámci státního socialistického vlastnictví určitou operativní samostatnost — dostávají do operativní správy základní a oběžné fondy, mají samostatné obrátové účty u Státní banky, mohou mezi sebou uzavírat hospodářské smlouvy o dodávce a odběru výrobků, které si navzájem prodávají a kupují za velkoobchodní ceny apod.

Touto formou se ve vztazích mezi státními socialistickými podniky odrážejí ještě prvky existence zboží výroby za socialismu.

Diskuse o tom, zda výrobky vyráběné státními podniky pro jiné státní podniky jsou nebo nejsou zbožím, nemohou vést k jednoznačnému závěru pro vyslovené přechodný charakter těchto výrobků. Jen pochopení dialektického procesu přeměny zbožího charakteru výroby v nezbožní, na jehož nejvyšším stupni jsou právě tyto výrobky, umožňuje správně se orientovat v tomto problému.

Pochopení tohoto procesu umožňuje řešit i zdánlivě neřešitelný rozpor mezi bezprostředně společenským charakterem práce² za socialismu a existencí základního rozporu zboží výroby.⁴

Vznik soukromého vlastnictví výrobních prostředků na jedné straně a vznik státu zahrnujícího velký počet obyvatel rozptýlených na rozsáhlém území na druhé straně si v době přechodu od prvobytně pospolné společnosti k třídní společnosti zákonitě vynutily jiný než bezprostřední způsob evidence souhrnné práce

společnosti a potřeb jejích členů a jiný než bezprostřední způsob rozdělování této souhrnné práce společnosti na jednotlivé pracovní obory. Se vznikem zbožní výroby přestala být práce jednotlivce nebo ekonomicky samostatného výrobního celku bezprostřední součástí souhrnné práce společnosti a stala se bezprostředně soukromou prací, jejíž společenský charakter se mohl osvědčit teprve a jen prostřednictvím trhu. Tak vznikl nový mechanismus řešení rozporu mezi výrobou a potřebami společnosti, nový živelný mechanismus dělby souhrnné práce společnosti, při němž pochopitelně přicházelo mnoho společenské práce nazmar.

Socialistická společnost ruší soukromé vlastnictví výrobních prostředků. Možnost evidence společenské práce a potřeb společnosti se zdokonalují natolik, že socialistický stát je s to zajišťovat plánovitě rozdělování souhrnné práce společnosti na jednotlivé úseky podle potřeb socialistické společnosti. Rozpor mezi výrobou a potřebami společnosti již není řešen živelně prostřednictvím hodnotových kategorií, ale je řešen plánovitou hospodářskou činností socialistického státu. Každá jednotlivá práce se opět začíná jevit bezprostředně jako funkce jednoho článku společenského organismu, jako práce bezprostředně společenského charakteru.

Zůstává však ještě zachována výroba zboží a práce vynakládaná na jeho výrobu teoreticky nemůže mít bezprostředně společenský charakter.

Vzniká rozpor, jenž je ovšem řešitelný, uvědomíme-li si, že zbožní výroba za socialismu je zbožní výrobou v procesu zániku, že výrobky, vyráběné v jejím rámci, jsou sice ještě zbožím, ale současně jím přestávají být, a že práce nabývá bezprostředně společenského charakteru ve stejné míře, v jaké výrobky vyráběné v rámci socialistické zbožní výroby ztrácejí charakter zboží.

Nejplněji se bezprostředně společenský charakter práce projevuje tam, kde zbožné peněžní vztahy zanikají a mění se postupně ve vztahy bezprostředního rozdělování. Patří sem zejména práce vynakládaná ve státních podnicích na výrobu výrobních prostředků pro jiné státní podniky a na výrobu spotřebních předmětů pro občany socialistického státu.

Avšak vzhledem k tomu, že plánovitý charakter socialistické reprodukce zahrnuje celé národní hospodářství socialistického státu (tudíž i výrobu v rámci skupinového vlastnictví), je v moci státu, aby správným proporčním sestavením státního národohospodářského plánu a správným využíváním působení zákona hodnoty omezil na nejmenší míru negativní projevy základního rozporu zbožní výroby a aby tím vytvořil předpoklady pro to, aby se i práce vynakládaná v rámci státního socialistického vlastnictví pro vlastnictví skupinové a v rámci skupinového vlastnictví pro státní socialistické vlastnictví jevila jako práce bezprostředně společenského charakteru.

(Existence základního rozporu zbožní výroby nemůže být ovšem odstraněna sebe lépe sestaveným plánem. Tento rozpor zanikne jen s úplným zánikem zbožní výroby).

O bezprostředně společenském charakteru nelze hovořit u té práce, jejímž výsledkem jsou výrobky určené pro tzv. neorganizovaný trh a pro zahraniční obchod s kapitalistickými státy. Do jaké míry se může jevit prací bezprostředně společenského charakteru práce, jejímž výsledkem jsou výrobky určené pro socialistický světový trh, závisí na tom, do jaké míry je plánovitost mezinárodní dělby práce mezi socialistickými zeměmi s to omezit negativní projevy základního rozporu zbožní výroby na tomto trhu.

V plném slova smyslu nabude práce bezprostředně společenského charakteru tehdy, až bude společnost sdružených výrobců vyrábět výrobky v rámci všelido-

vého vlastnictví a tyto výrobky bezprostředně rozdělovat. Přitom je lhostejné, zda se toto rozdělování bude uskutečňovat již plně podle potřeb, nebo ještě částečně podle práce členů společnosti.

Změna charakteru zboží výroby podmiňuje i změny v působení zákona hodnoty za socialismu.

Podstata zákona hodnoty je v tom, že kvantitativní proporce, v nichž se směňují různé druhy zboží, jsou určovány velikostí hodnoty těchto zboží, to znamená množstvím práce společensky nutné k jejich reprodukci.

V prosté i v kapitalistické zboží výrobě působil zákon hodnoty jako živelný regulátor cen, jako živelný regulátor proporcí mezi jednotlivými výrobními odvětvími a jako živelný faktor diferenciacie výrobců v rámci odvětví.

V kapitalismu se vyrovnáváním individuálních hodnot konkurencí uvnitř odvětví vytvářela tržní hodnota a vyrovnáváním měr zisku mezi odvětvími se vytvářela výrobní cena, kolem níž na základě nabídky a poptávky kolísaly tržní ceny.

Odchytky tržních cen od výrobních cen odvětví vedly k přelévání kapitálu a k regulaci proporcí mezi odvětvími, a tím k živelné dělbě souhrnné práce společnosti. Odchytky tržních cen od individuálních výrobních cen podniků vedly k diferenciaci kapitalistů, k zániku jedněch a růstu druhých, k živelné koncentraci a centralizaci kapitálu a k živelnému snižování tržní hodnoty zboží vyvolanému snahou jednotlivých kapitalistů o dosažení mimořádného zisku.

V socialistické společnosti není zákon hodnoty živelným regulátorem společenské výroby. Tvorba proporcí mezi odvětvími, a tím i dělba souhrnné společenské práce, se děje plánovitě. Rovněž plánovitě se rozvíjí velkovýroba v rámci jednotlivých odvětví a plánovitým zaváděním nové techniky se v nich snižuje množství práce společensky nutné k výrobě jednotlivých výrobků. Rozhodujícím činitelem při tomto plánovitém řízení společenské výroby je socialistický stát.

Socialistická výroba je však stále ještě zboží výrobou, a proto v ní i nadále působí zákon hodnoty a socialistický stát musí jeho působení při plánovitém řízení společenské výroby respektovat, případně ho může využít.

Poněvadž v různých úsecích socialistické ekonomiky je stupeň odumírání zbožího charakteru výroby různý, je v nich různý i charakter a rozsah působení zákona hodnoty.

Živelnému působení zákona hodnoty podléhá tvorba cen v zahraničním obchodě s kapitalistickými státy. Ve vztazích mezi socialistickými zeměmi rovněž působí zákon hodnoty — neboť v rámci zásady rovnosti a vzájemných výhod jde o to, aby tyto země vzájemně směňovaly více méně stejná množství společensky nutné práce — je však již omezena živelnost jeho působení. Při tvorbě cen na socialistickém světovém trhu se sice přihlíží k cenám kapitalistického světového trhu, vychází se však i z jiných hledisek — zejména ze zásady vzájemné pomoci, a z hlediska, že světové ceny kapitalistického trhu je třeba zbavit různých sezónních, monopolních a spekulčních vlivů.

Uvnitř socialistického národního hospodářství se uplatňuje živelné působení zákona hodnoty jednak na tzv. neorganizovaném trhu — a to zejména při přímém prodeji zemědělských produktů družstvům spotřebitelům — jednak při tzv. „černém“ prodeji výrobků, jež lze vyrobit mimo rámec socialistického vlastnictví výrobních prostředků.

Živelná tvorba cen je v těchto případech omezena státní cenovou politikou a zákonnými opatřeními.

Ekonomicky ovlivňuje stát tvorbu cen zemědělských produktů na neorganizovaném trhu jednak cenami, za něž tyto produkty nakupuje od družstev, jednak jejich maloobchodními cenami ve státním a družstevním obchodě.

Právně omezuje stát živelnou tvorbu cen a živelný rozvoj zbožních vztahů například ustanovením, že volně dohodnuté ceny zemědělských výrobků nesmějí přesahovat výši maloobchodních cen, nebo dočasným, či trvalým zákazem prodeje určitých výrobků mimo rámec státního a družstevního obchodu.

V důsledku objektivního působení zákona hodnoty v socialistické společnosti je však účinek těchto právních opatření problematický, nejsou-li podložena ekonomicky, tzn. takovou nabídkou příslušných výrobků ve státním a družstevním obchodě, jež by byla s to krýt při daných cenách koupěschopnou poptávku. V takovém případě je zpravidla ekonomický stimul nezákonného prodeje nebo prodeje za nezákonné ceny silnější než obava z možných trestních sankcí.

Možnost živelné tvorby cen na neorganizovaném trhu může částečně vyvolat i živelnou tvorbu proporcí při výrobě některých, zejména zemědělských produktů. Jestliže se totiž v důsledku vysoké poptávky ustálí volně dohodnuté ceny některých výrobků na vyšší úrovni, než odpovídá cenám jiných výrobků, je pro družstva výhodné zaměřit se k jejich výrobě a prodávat je na neorganizovaném (případně i na „černém“) trhu.

Vzhledem k tomu, že neorganizovaný trh zahrnuje u nás jen nepatrnou část oběhu zboží, nemůže do jisté míry živelné působení zákona hodnoty na tomto úseku podstatně ovlivnit vývoj naší ekonomiky.

Významnou úlohu má zákon hodnoty při vytváření vztahů mezi oběma neantagonistickými třídami socialistické společnosti — mezi dělnickou třídou a družstevním rolnictvem.

Směna výrobků mezi zemědělskými družstvy (i družstevníky) a státem je v podstatě směnou určitého množství společensky nutné práce vynaložené dělnickou třídou za určité množství společensky nutné práce vynaložené družstevním rolnictvem. Nemá-li být žádná z obou tříd ekonomicky poškozena, musí se v celku množství těchto prací rovnat. Tato hodnotová ekvivalence musí být zajišťována jak tvorbou cen výrobků směňovaných mezi státem a družstvy, tak i tvorbou cen spotřebního zboží, jež družstevníci od státu kupují.

Ceny zemědělských produktů prodávaných družstvy státu jsou stanoveny státem. Stát při jejich tvorbě na jedné straně musí respektovat objektivní působení zákona hodnoty — to znamená, že je musí stanovit v relacích přibližně odpovídajících množství práce společensky nutné k výrobě jednotlivých druhů zemědělských produktů — na druhé straně může a musí využívat působení zákona hodnoty k regulaci množství a územního rozmístění výroby těchto produktů.

Nerespektuje-li stát objektivní působení zákona hodnoty a stanoví nesprávné cenové relace, např. mezi jednotlivými druhy obilnin, nebo mezi produkty rostlinné a živočišné výroby, nutně se to projeví narušením plánovaných proporcí ve výrobě a prodeji zemědělských produktů. Dovede-li stát naopak vhodně využít působení zákona hodnoty, může např. zvýšením nákupních cen určitých výrobků hmotně zainteresovat družstva na zvýšení jejich produkce — nebo stanovením nákupních cen zemědělských produktů tak, aby odpovídaly práci společensky nutné v oblastech vhodných k jejich pěstování, může zabránit tomu, aby se zvyšovaly společenské náklady na jejich výrobu jejich pěstováním tam, kde je to nevhodné.

Ve vztahu mezi státem a individuálními vlastníky spotřebních předmětů se uplatňuje působení zákona hodnoty při tvorbě maloobchodních cen.

Socialistický stát tím, že soustřeďuje ve svých rukou rozhodující masu průmyslových a zemědělských výrobků, vystupuje vůči spotřebitelům jako monopolní prodáváč těchto výrobků. Od monopolního kapitalisty, který uplatňuje své monopolní ekonomické postavení ve svém soukromém zájmu a který stanoví ceny zboží v souladu se zákonem monopolního zisku, liší se socialistický stát tím, že jako reprezentant zájmů všeho lidu může a musí své monopolní ekonomické postavení uplatňovat ve shodě se zájmy všeho lidu a musí stanovit ceny spotřebních předmětů tak, aby byly v souladu se zákonem rozdělování podle práce a s objektivním cílem socialistické výroby, jímž je optimální uspokojování neustále rostoucích potřeb a všestranný rozvoj všech členů socialistické společnosti.

Kdyby chtěl stát stanovit ceny v plném souladu se zákonem rozdělování podle práce, musel by je stanovit tak, aby odpovídaly množství práce společensky nutné k reprodukci jednotlivých výrobků.

To však není možné, neboť po některých výrobcích je značná poptávka, avšak jejich výrobu nelze z různých důvodů dostatečně zvýšit. Stanovení cen těchto výrobků na úrovni hodnoty by vedlo k jejich hromadnému skupování za účelem spekulativního prodeje a zisky z jejich prodeje by se přesouvaly do kapes spekulantů. V těchto případech stanoví stát záměrně vyšší ceny výrobků, než by odpovídaly jejich hodnotě, a tak plánovitě využívá zákona hodnoty k omezení poptávky. Jako příklad lze uvést ceny kvalitních vlněných látek.

Odchytky cen od hodnot jsou v tomto případě projevem rozporu mezi výrobou a spotřebou a mohou zaniknout, přízpůsobí-li se výroba potřebě.

Některé odchytky cen od hodnot plánovitě stanovené státem jsou projevem rozporu mezi množstvím práce společensky nutné k reprodukci výrobků a společenským významem jejich užité hodnoty a mají více méně trvalý charakter.

Každá užitná hodnota totiž nepřispívá stejnou měrou k optimálnímu uspokojování neustále rostoucích potřeb a k všestrannému rozvoji všech členů společnosti, a jsou dokonce užité hodnoty, které mohou působit v opačném smyslu (např. alkohol). Socialistický stát proto stanoví ceny tak, aby plánovitě omezil poptávku po těch užitných hodnotách, jež nejsou v dané době pro zajištění všestranného rozvoje společnosti tak důležité (různé luxusní a v určité době zbytečné předměty), nebo jsou pro ně dokonce škodlivé (alkohol), a aby plánovitě zvýšil poptávku po těch užitných hodnotách, které v dané době nejvíce přispívají k růstu hmotné a kulturní úrovně společnosti (předměty běžné potřeby, zejména potřeby pro děti, knihy apod.).

Odchytky cen od hodnot nemůže však stát stanovit zcela libovolně. Cenu alkoholu nelze např. stanovit tak vysoko, aby se značně rentovalo jej vyrábět a prodávat na černo. V tom případě by ekonomický stimul pro jeho pokoutní výrobu byl tak silný, že ani trestní sankce by nebyly s to zabránit přelévání části národního důchodu do rukou spekulantů.

Stát musí proto při stanovení odchylek cen od hodnot přihlížet k individuálním nákladům živé i zhmotněné práce, jejichž vynaložením lze příslušnou užitnou hodnotu vyrábět mimo rámec společenského vlastnictví výrobních prostředků.

Významným úkolem státní cenové politiky je vytváření správných relací maloobchodních cen. I při odchylkách těchto cen od hodnoty je třeba dbát na objektivně nutné relace dané působením zákona hodnoty. Jejich opomenutí se např. v našem národním hospodářství projevilo vážnými obtížemi v zásobování chlebem

a pečivem po jejich uvolnění z vázaného hospodářství v r. 1949, neboť při vysokých cenách masa a nízkých cenách chleba se vyplácelo jeho zkrmování dobytku.

Zvlášť důležité je stanovení maloobchodních cen nových výrobků tak, aby se staly organickou součástí již existující cenové hladiny a aby byly ve správné relaci k cenám již prodávaných výrobků téže nebo podobné užitné hodnoty. K zajištění těchto požadavků se při tvorbě cen nových výrobků používá metody cenového porovnávání, jež vychází z porovnávání jejich užitných hodnot. Při tvorbě cen výrobků uspokojujících zcela novou potřebu obyvatelstva je důležité správně odhadnout poptávku a její vývoj, aby příliš nízká cena nevyvolala dlouhodobý nedostatek těchto výrobků, nebo naopak příliš vysoká cena nebrzdila jejich prodej.

Zbývá zodpovědět otázku, zda a jak působí zákon hodnoty uvnitř státního socialistického vlastnictví.

V tomto úseku socialistické ekonomiky dosáhla přeměna zbožího charakteru výroby v nezbožní nejvyššího stupně. Mezi jednotlivými státními socialistickými podniky se podle mého názoru již nevytvářejí a nemohou vytvářet reálné hodnotové vztahy, neboť ne každá práce se jeví jako hodnota, ale teprve určitý společenský charakter práce záležející v tom, že lidé vytvářejí společenskou souvřslost svých individuálních prací jen cestou vzájemného směňování produktů těchto prací, je podmínkou vzniku hodnotových vztahů.⁹

Společenská souvislost prací jednotlivých pracovníků státních socialistických podniků se ovšem již nevytváří jen cestou vzájemného směňování produktů, ale vytváří se především plánovitým rozdělováním a vynakládáním těchto prací jako bezprostředních součástí jednotné souhrnné společenské práce.

Avšak na druhé straně vztahy mezi jednotlivými státními socialistickými podniky ještě zdaleka nejsou vztahy bezprostředního rozdělování užitných hodnot. Tyto podniky kupují potřebné výrobní prostředky od jiných státních podniků a své výrobky opět jiným státním podnikům nebo státním odbytovým organizacím prodávají, přičemž realizují zisk jako rozdíl mezi vlastními náklady výroby a státem stanovenou velkoobchodní cenou.

To znamená, že vztahy mezi státními socialistickými podniky navzájem i jejich vztahy vůči jiným státním hospodářským orgánům, i když nejsou samy o sobě hodnotovými vztahy, uskutečňují se v hodnotové podobě. Touto hodnotovou podobou je peněžní forma těchto vztahů.

Peníze, které i za socialismu zůstávají peněžním zbožím, a tedy formou hodnoty zboží, dodávají hodnotový charakter vztahům, které jej ve své podstatě nemají, a přenášejí v tomto smyslu i prvky působení zákona hodnoty do oblasti státního socialistického vlastnictví.

Působení zákona hodnoty se uplatňuje v této oblasti v procesu tvorby a využívání velkoobchodních cen.

Tyto ceny určuje socialistický stát a využívá jich jednak jako prostředku evidence a kontroly vynakládání souhrnné práce společnosti, jednak jako nástroje ekonomického řízení státních socialistických podniků.

Jako prostředek evidence společenské práce by nejlépe vyhovovaly ceny vyjadřující skutečné množství práce společensky nutné k reprodukci jednotlivých výrobků státních socialistických podniků. V tom případě by každý podnik platil v ceně jinému podniku právě to množství práce, které je společensky nutné, aby jeho pracovníci do výrobků vložili.

Není ovšem snadné stanovit v socialistické společnosti ceny tak, aby vyjadřo-

valy množství společensky nutné práce. Neexistuje mechanismus trhu, který dříve působil na to, aby se ceny přibližovaly hodnotě a za kapitalismu výrobní ceně.

Velkoobchodní ceny stanovené socialistickým státem jsou v podstatě sumou vlastních nákladů a zisku, jež však nezahrnuje celý nadvýrobek a není součtovou položkou, ale je rozdílem mezi pevně stanovenou velkoobchodní cenou a individuálními vlastními náklady výroby v podniku.

Při tvorbě velkoobchodních cen používá stát, stejně jako při tvorbě maloobchodních cen, metody cenového porovnávání, jež nevychází bezprostředně ze zkoumání hodnoty výrobků, ale z porovnávání jejich užitných hodnot.

Takto stanovené ceny sice plně neodrážejí množství práce společensky nutné k reprodukci výrobků a zkresluji skutečné rozdělení souhrnné práce společnosti, avšak vcelku dobře plní druhý úkol — úkol nástroje ekonomického řízení státních socialistických podniků státem.

Toto ekonomické řízení se uplatňuje při plánovitém snižování množství práce společensky nutné k reprodukci jednotlivých výrobků, při ekonomickém ovlivňování jejich výroby co do množství a sortimentu a při ekonomickém ovlivňování jejich výrobní spotřeby.

Při pevně stanovených velkoobchodních cenách závisí výše zisku podniku na úrovni jeho vlastních nákladů. Poněvadž podnik je dlouhodobými normativy hmotně zainteresován na zisku nebo na přírůstku zisku, vzniká ekonomický podnět k snižování vlastních nákladů výroby úsporami živé a zhmotněné práce, jež vede k snižování množství práce společensky nutné k reprodukci výrobků.

Výrobní proporce se mezi jednotlivými odvětvími a podniky vytvářejí v rámci státního socialistického vlastnictví plánovitě, avšak i v něm se může uplatňovat regulující vliv zákona hodnoty na jejich tvorbu — a to zejména u těch výrobků, jejichž rozsah výroby a sortiment mohou jednotlivé podniky v rámci decentralizace plánování samy určovat. U těchto výrobků může stát prostřednictvím velkoobchodních cen, zajišťujících vyšší nebo nižší rentabilitu, ekonomicky ovlivňovat rozsah jejich výroby.

V praxi se však mnohdy projevuje toto působení zákona hodnoty i při výrobě těch výrobků, jejichž rozsah výroby i sortiment je určen státním hospodářským plánem. Podniky často neplní plán proto, že je pro ně z hlediska dosahování rentability výhodnější vyrábět jiný než plánem určený druh a sortiment výrobků. Proto stát musí — i když může k zajištění plnění plánu využívat také jiných než ekonomických prostředků — respektovat při stanovení všech velkoobchodních cen objektivní působení zákona hodnoty a přihlížet k možnosti jeho regulujícího působení i na tomto úseku.

Nedostatkem pevně a na delší období (zpravidla 5 let) stanovených velkoobchodních cen je to, že bezprostředně neodrážejí změny v množství společensky nutné práce, a tím dále zkreslují rozdělení společenské práce a to, že při rozdílných možnostech zvyšování produktivity práce při výrobě různých výrobků dochází časem k značným rozdílům v rentabilitě jejich výroby, což může vést k nežádoucím důsledkům v ekonomickém řízení socialistické reprodukce.

Velkoobchodními cenami ovlivňuje stát rovněž výrobní spotřebu, neboť ceny výrobních prostředků vyráběných jedněmi státními socialistickými podniky se stávají součástí vlastních nákladů výroby v jiných státních socialistických podnicích, a mají tak vliv na rentabilitu jejich výroby.

Při současné praxi tvorby velkoobchodních cen, jež jsou stejné pro výrobce i odběratele, vzniká v této souvislosti vážný nedostatek v jejich funkci nástroje

ekonomického řízení státních socialistických podniků. Změnou velkoobchodní ceny působí totiž stát ekonomicky na výrobu určitého výrobku i na jeho výrobní spotřebu vždy současně a v opačném smyslu. Proto by bylo snad výhodnější stanovení odlišných velkoobchodních cen pro výrobce a pro odhěratele, jež by umožnilo státu větší pružnost při využívání těchto cen k ekonomickému řízení státních socialistických podniků.

*

Existence zboží výroby podmiňuje i existenci peněz, jež mají i za socialismu charakter peněžního zboží.

Peníze jako peněžní forma hodnoty vznikly v historickém procesu vývoje směnné hodnoty, v němž si rozvoj zboží výroby vynutil oddělení určitého zboží jako jediného všeobecného ekvivalentu, jímž se stalo zlato.

Peněžní forma hodnoty je nezávislá na určité formě výrobních vztahů a přechází z jedné ekonomické formace do druhé. V tom smyslu přešly peníze i do socialismu — ovšem jen proto, že i v socialistické společnosti zůstávají zachovány podmínky zboží výroby, jež jsou současně podmínkami existence peněz.

Jakmile peníze na základě hodnotových vztahů vznikly a existují, mohou zprostředkovat i jiné vztahy, které nemají hodnotový charakter. Zprostředkováním těchto vztahů nepřestávají být peníze skutečnými penězi — tzn. ztělesněním hodnoty, na jejímž základě vznikly —, ale naopak dodávají hodnotový charakter i těm vztahům, jež jej ve své podstatě nemají.

Tak působí peníze i v kapitalismu, kdy se v penězích vyjadřuje cena nejrůznějších nevýrobních služeb, cena půdy, jež nemá hodnotu apod.¹⁰ — avšak zejména v socialismu, kdy zboží výroba odumírá a kdy řada vztahů vytvářejících se v procesu výroby a rozdělování ztrácí v té či oné míře svou hodnotovou podstatu.

I když si peníze v socialismu plně zachovávají své funkce míry hodnot, oběživa, platidla, pokladu a světových peněz, pokud zprostředkují v plném rozsahu hodnotové vztahy, nabývají nového charakteru, pokud zprostředkují vztahy, jejichž hodnotová podstata odumírá nebo již prakticky zanikla. Těmto vztahům dodávají peníze stále ještě hodnotový charakter, avšak samy v procesu jejich zprostředkování postupně ztrácejí svůj charakter peněz a stále více nabývají charakteru prostředků evidence, kontroly a usměrňování společenské výroby, rozdělování a spotřeby v socialistické společnosti.

Všechny své funkce plní peníze i za socialismu v zahraničním obchodě, na tzv. neorganizovaném trhu a ve vzájemných vztazích mezi oběma formami socialistického vlastnictví.

Zvláštního charakteru nabývají peněžní vztahy mezi státem a pracujícími, jejichž mzdy a platy jsou vypláceny státními orgány a kteří si za ně kupují spotřební předměty ve státních obchodních podnicích. Peníze zde zdánlivě stále vystupují jako platidlo a oběživo, avšak ve skutečnosti vyjadřují již zcela jiné vztahy mezi lidmi, než vyjadřovaly za kapitalismu.

Kapitalista kupoval pracovní sílu jako zboží a ve mzdě za ni platil dělníkům její hodnotu. Socialistický stát dává pracujícím ve mzdě určitý podíl na té části národního důchodu, jež se rozděluje podle množství, kvality a společenského významu práce. V prvním případě šlo o hodnotový vztah — o směnu zboží pracovní síly za peněžní zboží, v němž peníze fungovaly jako platidlo. V druhém případě

zprostředkují peníze jiný než hodnotový vztah — vztah rozdělování podle zásady odpovídající výrobním vztahům socialistické společnosti.

Peníze dodávají sice vztahu, jenž zprostředkují, hodnotový charakter, poněvadž i za socialismu zůstávají peněžním zbožím — avšak zprostředkujíce tento vztah, přestávají být de facto penězi, neboť neplní žádnou z funkcí peněz, ale stávají se prostředkem rozdělování národního důchodu podle zásad socialistické společnosti.

Za získané peníze — peněžní zboží — kupují pracující ve státním obchodě spotřební předměty. Peníze přitom fungují zdánlivě jako oběživo — avšak ve skutečnosti pouze dovršují proces rozdělování, v němž stát odměňováním podle práce a stanovením maloobchodních cen podle záměrů, jichž chce ve spotřebě dosáhnout, využívá peněz jako prostředku evidence, kontroly a usměrňování spotřeby obyvatelstva.

Podobná situace vzniká při uskutečňování plateb v rámci státního socialistického vlastnictví — při poskytování úvěru státním socialistickým podnikům Státní bankou, při odvádění daně z obrátu a odvodů ze zisků do státního rozpočtu, při placení výrobků, jež si státní socialistické podniky navzájem dodávají apod.

V tomto případě zprostředkují peníze vztahy mezi sdruženými výrobci v rámci téhož — státního socialistického vlastnictví. Peníze jako peněžní zboží dodávají těmto vztahům, jež podle mého názoru ve své podstatě již vlastně nejsou hodnotovými vztahy, hodnotový charakter. Ovšem stejně jako v předchozím případě tím, že zprostředkují tyto vztahy, ztrácejí de facto svou podstatu peněz a mění se v prostředek, jímž stát usměrňuje, eviduje a kontroluje proces výroby, rozdělování a výrobní spotřeby v rámci státního socialistického vlastnictví.

Proces odumírání peněz jako peněžního zboží a jejich přeměny v prostředek usměrňování, evidence a kontroly průběhu společenského reprodukčního procesu bude samozřejmě dokončen teprve s úplným zánikem zbožní výroby, s konečným přechodem od rozvinuté zbožní výroby za kapitalismu k rozvinuté nezbožní výrobě za komunismu. Do té doby je třeba vidět pod pojmem peněz peněžní zboží, jež se historickým vývojem ustálilo ve funkci jediného všeobecného ekvivalentu — tzn. zlato.

POZNÁMKY

¹ Otázka charakteru zbožní výroby a podmínek její existence za socialismu je již řadu let předmětem diskuse mezi marxistickými ekonomy. Domnívám se, že žádný z názorů na tuto otázku dosud jednoznačně neprokázal svou správnost a že bude třeba promyslet ještě řadu aspektů, než bude možné shodnout se na určitém jednotném stanovisku.

V článku nechci rozebírat různé názory a polemizovat s nimi. Chci v něm jen vyjádřit své stanovisko k této otázce a pokusit se o určitý, ucelený výklad některých podstatných stránek problematiky zbožní výroby za socialismu.

² „Chceme-li zkoumat společnou, tj. bezprostředně zespolčenštěnou práci, nemusíme se vracet až k její prvobytné formě... Bližší příklad skýtá venkovská patriarchální výroba rolnické rodiny, která vyrábí pro vlastní potřebu obilí, dobytek, přízi, plátno, oděv atd. Tyto různé věci... nejsou vůči sobě navzájem zbožím. Různé práce, které vytvářejí tyto výrobky... jsou společenskými funkcemi ve své naturalní formě, protože to jsou funkce rodiny, která má, podobně jako zbožní výroba, svou vlastní samostatnou dělbou práce (...). To, že se vynakládání individuálních pracovních sil mění dobou, dodává od počátku pracím samým společenský charakter, protože individuální pracovní síly tu od počátku fungují jen jako orgány celkové pracovní síly rodiny.“ (K. Marx: *Kapitál I*, str. 95, SNPL, Praha 1953.)

³ „Aby se toto zcizování stalo vzájemným, je třeba, aby lidé jen mlčky vystupovali vůči sobě navzájem jako soukromí vlastníci těchto zcizitelných věcí, tedy i jako navzájem na sobě

nezávislé osoby. Avšak takový vztah odcizenosti neexistuje mezi členy samorostlé pospolitosti... Směna zboží začíná tam, kde končí pospolitost, v bodech, kde se stýkají s cizími pospolitostmi nebo s členy cizích pospolitostí.“ (*K. Marx: Kapitál I*, str. 105, SNPL, Praha 1953.)

⁴ „Užité předměty se stávají zbožím vůbec jen proto, že jsou produkty navzájem nezávislých soukromých prací. Komplex těchto soukromých prací tvoří souhrnou práci společnosti. Protože výrobci vstupují do společenského styku teprve (podtrhl R. H.) směnou produktů své práce, objevuje se i specifický společenský charakter jejich soukromých prací teprve v rámci této směny. Čili soukromé práce se fakticky realizují jako články celkové společenské práce teprve (podtrhl R. H.) těmi vztahy, které vytváří směna mezi produkty práce a s pomocí produktů práce i mezi výrobci“ (*K. Marx: Kapitál I*, str. 90, SNPL, Praha 1953.)

⁵ „Jakmile se však věci staly zbožím ve styku navenek, stávají se zpětným působením zbožím i uvnitř pospolitosti.“ (*K. Marx: Kapitál I*, str. 105, SNPL, Praha 1953.)

⁶ „Výrobek socialistické továrny, směřovaný za rolnické potravin, není zbožím v politicko-ekonomickém smyslu, v každém případě ne pouze zbožím, není již zbožím, přestává být zbožím.“ (*V. I. Lenin: Spisy* sv. 32, str. 401, SNPL, Praha 1955.)

⁷ „Proto dostává jednotlivý výrobce — po srážkách — přesně to, co společnosti dává. To, co jí dal, je jeho individuální množství práce... Od společnosti dostane potvrzení, že dal tolik a tolik práce (po srážce z jeho práce pro společné fondy) a na toto potvrzení si ze společenské zásoby vezme právě tolik spotřebních prostředků, kolik stojí stejné množství práce. Totéž množství práce, jaké dal společnosti v jedné formě, dostane zpátky v jiné formě. Platí tu, jak zřejmo, táž zásada, která řídí směnu zboží, pokud je to směna zboží stejné hodnoty... směňuje se stejné množství práce v jedné formě za stejné množství práce ve formě jiné.“ (*K. Marx, B. Engels: Kritiky programů*, str. 43, Svoboda, Praha 1950.)

⁸ „Představme si... sdružení svobodných lidí, kteří pracují se společnými výrobními prostředky a plánovitě vynakládají své individuální pracovní síly jako jednu společenskou pracovní sílu... Celkový výrobek sdružení svobodných lidí je společenským produktem. Část tohoto produktu slouží opět jako výrobní prostředky. Zůstává společenskou.“ (*K. Marx: Kapitál I*, str. 96, SNPL, Praha 1953.)

⁹ „Ve společnosti sdružených výrobců, založené na společném vlastnictví výrobních prostředků, nevyměňují si výrobci své výrobky: rovněž práce vynaložená na výrobek neprojevuje se tu jako hodnota (podtrhl R. H.) těchto výrobků, jako věcná vlastnost, kterou tyto výrobky mají, protože tu — na rozdíl od kapitalistické společnosti — individuální práce jsou nikoli již oklikou, nýbrž přímo součástí celkové práce.“ (*K. Marx—B. Engels: Kritiky programů*, str. 43, Svoboda, Praha 1950.)

¹⁰ „Ale forma ceny... může v sobě skrývat kvalitativní rozpor, takže cena vůbec přestává být výrazem hodnoty, ačkoli peníze jsou jen formou hodnoty zboží. Věci, které samy o sobě nejsou zbožím... mohou díky své ceně nabýt zboží formy. Vše tedy může mít formálně cenu, aniž má hodnotu. Cenový výraz je tu imaginární jako určité veličiny v matematice. Naproti tomu může i imaginární forma ceny... skrývat v sobě skutečný hodnotový poměr nebo vztah od něho odvozený.“ (*K. Marx: Kapitál I*, str. 120, SNPL, Praha 1953.)

К вопросу о характере товарного производства и денег в социализме

Между общественной собственностью на средства производства и товарным производством существует антагонистическое противоречие, которое решается при социализме ликвидацией товарного производства. Социализм в этом понимании является переходным периодом от развернутого товарного производства при капитализме к развернутому нетоварному производству при коммунизме.

Процесс перемены производства из товарного вида в нетоварный вид достигает в разных отраслях социалистической экономики разной степени. Этот процесс достиг высшей степени там, где одно государственное предприятие производит товары для других государственных предприятий. Дискуссия о том, носит ли это производство товарный или нетоварный характер, не может привести к однозначному заключению. Необходимо понять диалектический процесс перемены товарного производства в нетоварное производство, высшей степени которого достигает именно это производство.

Если мы поймем суть этого процесса, то это нам даст возможность решать также и противоречие между непосредственно общественным характером труда при социализме и основным противоречием товарного производства. Труд становится непосредственно общественным

в той степени, в какой продукт труда перестает быть товаром. Но плановой характер социалистического воспроизводства дает возможность обществу ограничить негативные черты основного противоречия товарного производства, так что и труд, предназначенный при социализме для производства товаров, может явиться трудом непосредственно общественным.

Характер и степень действия закона стоимости в разных отраслях социалистической экономики разный, зависимо от степени отмирания товарных отношений. По-разному действует закон стоимости во внешней торговле, на так называемом неорганизованном рынке, в отношении между государственной и колхозной собственностью и при установлении розничных цен.

Закон стоимости действует и внутри государственной социалистической собственности, ибо производственные отношения в рамках этой собственности реализуются в стоимостном виде, несмотря на то, что они по своей сущности уже не являются, на мой взгляд, реальными стоимостными отношениями. Социалистическое государство должно при составлении оптовых цен брать во внимание объективное действие закона стоимости несмотря на то, что главной функцией этих цен является то, чтобы они стали рычагом экономического руководства процесса воспроизводства государственных социалистических предприятий.

Деньги являются и при социализме денежным товаром. Пока они являются посредником отношений, стоимостное содержание которых отмирает или практически уже не существует, деньги дают этим отношениям еще характер отношений стоимости, но они сами в своей функции посредника этих отношений теряют постепенно свой характер денег и приобретают характер средств учета, контроля и направления общественного производства, разделения и потребления в социалистическом обществе.

Перевел И. Михек

